

บทที่ 1 บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโครงการหลวงเมื่อปี พ.ศ. 2512 โดยมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเขา ลดการปลูกฝิ่น และฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชดำริในการพัฒนาพื้นที่สูง ระบุว่า “เรื่องที่จะช่วยชาวเขาและโครงการชาวเขานั้น มีประโยชน์โดยพ่วงกับชาวเขา จะต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวเขามีความเป็นอยู่ดีขึ้น สามารถที่จะเพาะปลูกสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นรายได้ของตนเอง ที่มีโครงการนี้ จุดประสงค์อย่างหนึ่งก็คือ อนุรักษ์ธรรมชาติ รักษาพันธุ์ไม้ในถิ่นทุรกันดาร สามารถที่จะมีความรู้และปลูกพืชได้ มีความเจริญก้าวหน้าได้ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นเรื่องชาวเขาที่ทุกคนเห็นว่าควรจะช่วยเหลือเป็นปัญหาใหญ่ คือ ปัญหาเรื่องยาเสพติด ถ้าสามารถขจัดความทุกข์ซึ่งเป็นประโยชน์บ้างจะสามารถปลูกพืชทดแทน คือ ฝิ่น ทำให้นโยบายการระงับการปราบปรามการปลูกฝิ่นและการค้าฝิ่นได้ผลดี ขึ้นมาเป็นผลอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญมากก็คือ ชาวเขา ความรู้ที่เป็นผู้ที่ทำการเพาะปลูกโดยวิธีที่ถูกต้อง ถ้าพวกเขาทุกคนไปช่วยชาวเขา ก็เท่ากับช่วยบ้านเมืองให้มีความดี ความอยู่ดีกินดี และปลอดภัยได้ยิ่งทั่วประเทศ เพราะถ้าสามารถทำโครงการนี้ได้สำเร็จ ไม่จำเป็นต้องเป็นหลักเป็นแหล่ง สามารถที่จะมีความอยู่ดีกินดีพอสมควร และสนับสนุนนโยบายที่จะรักษาป่าไม้ รักษาดิน ให้เป็นประโยชน์ต่อไป ประโยชน์อื่นนั้นจะยังอีกมาก”

จากผลการดำเนินงานตลอดระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา มูลนิธิโครงการหลวงได้พัฒนาชุมชนชาวเขาบนพื้นที่สูงในพื้นที่ 5 จังหวัดภาคเหนือตอนบน รวมทั้งหมด 38 หมู่บ้าน จำนวน 298 หมู่บ้าน โดยอาศัยองค์ความรู้จากงานวิจัยอย่างต่อเนื่องไปยังประชากรชาวเขาทุกกลุ่มเปราะบาง ได้แก่ องค์ความรู้ด้านการปลูกพืชผัก ไม้ผล พืชไร่ และเลี้ยงสัตว์ ภายใต้ระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ ทำให้การปลูกฝิ่นหมดไป ชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น และมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าไม้ ทำให้ยึดการกีดกันไม้ทำลายป่าลดลง เกิดการเรียนรู้และขยายผลไปยังพื้นที่สูงอื่นๆ ของประเทศ รวมถึงการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับนานาชาติ เพื่ออย่างไรก็ตามในปัจจุบันโครงการของมูลนิธิและชุมชนบนพื้นที่สูงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตเดิม เนื่องจากสังคมบนพื้นที่สูงของโลกภายนอกมากขึ้น มีการอพยพแรงงานไปทำงานที่เมือง หรือขยายการขยายตัวขึ้น น้ำ และป่าไม้มีแนวโน้มเสื่อมโทรมลงอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้จึงได้รับแรงกดดันจากการรุกล้ำทำลายเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทางการเกษตรและพื้นที่ใช้ประโยชน์อื่นๆ ที่จากชุมชนเกษตรปลูกพืชภายนอก รวมถึงการค้าบริการระหว่างกรรมการแบบเข้มข้นโดยขาดมาตรการอนุรักษ์และน้ำที่เพียงพอและทั่วถึง ส่งผลให้ระบบนิเวศป่าไม้บนพื้นที่สูงขาดความสมดุล ความหลากหลายทางชีวภาพและศักยภาพในการให้บริการนิเวศบริการ (ecosystem services) ลดลง เช่น ระบบนิเวศพื้นที่สูงในหลายบริเวณมีศักยภาพในการให้บริการควบคุมคุณภาพและช่วงเวลาก่อนการไหลของน้ำท่าลดลง ทำให้เกิดสถานการณ์น้ำท่วม กภัยแล้ง รวมทั้งการปนเปื้อนของตะกอนและสารพิษในแหล่งน้ำ เป็นต้น จากสถานการณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงดังกล่าว ประกอบกับความหลากหลายของสภาพพื้นที่และสภาพภูมิสังคมบนพื้นที่สูงบริเวณต่างๆ ทำให้การดำเนินงานเพื่อพัฒนาพื้นที่สูงในปัจจุบันมีความยากมากขึ้นตามไปด้วย ดังนั้น เพื่อส่งเสริมให้พื้นที่โครงการหลวงเป็นแหล่งเรียนรู้ในการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม

และสิ่งแวดล้อม ให้กับพื้นที่อื่นๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงได้นำแนวคิดการพัฒนา “ต้นแบบการพัฒนาพื้นที่สูง” ที่มีความเหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคมในระดับชุมชนมาใช้เป็นหลักการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ผ่านการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การทดสอบกิจกรรม และการถอดบทเรียน เพื่อพัฒนาแนวทางการพัฒนาพื้นที่สูงที่มีความชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ซึ่งสามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีลักษณะภูมิสังคมคล้ายคลึงกันได้ อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีหลักการดำเนินงานที่สำคัญของโครงการวิจัย ดังนี้

1. เป้าหมายรวมของการดำเนินงานเป็นไปตามหลักการดำเนินงานของโครงการหลวง ตามแนวพระราชดำริที่พระราชทานเมื่อ พ.ศ.2517 โดยอาศัยการสังเคราะห์องค์ความรู้ทางวิชาการที่เหมาะสม

2. อาศัยหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นวิธีการที่ทำให้การดำรงชีวิตของคนและชุมชนมีความพอเหมาะพอสมกับธรรมชาติบนพื้นที่สูง สามารถรองรับการเปลี่ยนแปลงของโลกในด้านต่างๆ โดยสร้างความตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างชุมชนที่มีความน่าอยู่และมีความสุข (homeland) ในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ

3. อาศัยแนวพระราชดำริโครงการธนาคารอาหารชุมชน (Food bank) เพื่อให้ชุมชนได้มีโอกาสดึงชุมชนใช้ประโยชน์จากหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่น โดยเฉพาะเพื่อเป็นปัจจัยต่อการดำรงชีวิตและปัจจัยกายภาพของระบบเกษตรต่างๆ ซึ่งทำให้เกิดระบบการหมุนเวียนของธาตุอาหาร (nutrient cycle) ในระดับชุมชน และกระบวนการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. อาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทั้งเป็นพื้นที่โครงการหลวงถือว่ามีความพร้อมอย่างมากในด้านกระบวนการขับเคลื่อนและปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต เกิดกระบวนการให้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เหมาะสมควบคู่ไปกับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาชุมชนให้มีความเจริญอย่างสมดุลของระบบทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

การแบ่งกลุ่มพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวง สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ ประกอบด้วย แบ่งตามระดับความสูงของพื้นที่ และ แบ่งตามลักษณะสภาพภูมิสังคม สำหรับงานวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมายคือ การศึกษารูปแบบการพัฒนาชุมชนในพื้นที่โครงการหลวงให้เป็นต้นแบบของการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างสมดุล ยั่งยืน และสอดคล้องกับสภาพภูมิสังคม เพื่อพัฒนาโครงการหลวงเป็นต้นแบบของการพัฒนาพื้นที่สูงที่ยั่งยืน ภายใต้หลักการดำเนินงานตามแนวทางของโครงการหลวง (กระแสพระราชดำริสหราชอาณาจักรเมื่อ 10 มกราคม พ.ศ. 2517 ณ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) และ ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

สำหรับพื้นที่สูงทางภาคเหนือของประเทศไทย สามารถแบ่งลักษณะตามสภาพภูมิสังคมบนพื้นที่สูงออกเป็น 3 รูปแบบหลัก ได้แก่ ชุมชนป่าเมือง ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก และชุมชนที่มีฐานจากการปลูกพืช โดยมีลักษณะของในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ดังนี้

ชุมชนป่าเมี่ยง ถือได้ว่าเป็นชุมชนบนพื้นที่สูงที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของชุมชนที่โดดเด่นและมีการกระจายตัวทั่วไปบนพื้นที่สูงทางภาคเหนือของประเทศไทย เป็นชุมชนที่อาศัยการทำเหมืองสำหรับจำหน่ายแก่คนไทยในภาคเหนือ มีพื้นที่ทางการเกษตรจำกัด และพื้นที่มีความลาดชันสูง ปัจจุบันมีการบริโภคเมี่ยงน้อยลง ทำให้มีรายได้จากเมี่ยงลดลง และอาจได้รับผลกระทบจากการปรับเปลี่ยนกิจกรรมในพื้นที่ ซึ่งจำเป็นต้องมีการศึกษาและพัฒนากระบวนการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพ เพื่อรักษาสภาพความสมบูรณ์ของป่าไม้ไว้ ให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน เช่น ชุมชนในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมี่ยง ดินตก ม่อนนား ห้วยน้ำริน และห้วยโป่ง รวมทั้งในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงป่าเมี่ยง ป่าแม่ วาวี และโหล่งจอก เป็นต้น

ภาพที่ 1-1 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนป่าเมี่ยง

ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก เป็นชุมชนที่ทำนาข้าวเพื่อการบริโภคเป็นหลัก พื้นที่มีลักษณะเป็นนาบนพื้นที่ราบและนาขั้นบันได โดยเฉพาะการทำนาขั้นบันไดตามไหล่เขา ส่วนใหญ่ปลูกเฉพาะนาปี โดยนอกฤดูการทำนามีการปลูกพืชอาหาร หรือพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ หมุนเวียนสลับกับการปลูกข้าว ซึ่งศูนย์พัฒนาโครงการหลวงในภาคนี้ประกอบด้วย แม่ลำน้อย ห้วยส้มปือญ ทุ่งหลวง อินทนนท์ รวมทั้งการทำนาในพื้นที่ราบ ทุ่งทุ่งเงี้ยว ห้วยเมี้ยว และ แม่ทาเหนือ เป็นต้น สำหรับในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงในภาคนี้ ประกอบด้วย แม่ะฮอด หามตก และ สบใจ เป็นต้น

ภาพที่ 1-2 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก

ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่เคยยังชีพด้วยการปลูกฝิ่น และทำไร่เลื่อนลอยมาก่อน ปัจจุบันหันมาปลูกพืชผักเมืองหนาว ทำไร่ข้าวโพด และปลูกไม้ผลเศรษฐกิจ เพื่อส่งผู้ตลาด ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ได้รับแรงกดดันจากกิจกรรมการใช้ประโยชน์พื้นที่เพื่อการเกษตรอย่างเข้มข้น จึงจำเป็นต้องพัฒนากระบวนการในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดความยั่งยืน ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงในกลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่สอย ปางคำ ม่อนแจ่ม แม่เฒ่า อินทนนท์ ชุมดาว พนองหอย ข่างช้าง รวมทั้งในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงคอกบฏ แม่สอย ปางคำ ปางผืนฝน ชุมสถาน และปอเกือ เป็นต้น

ภาพที่ 1-3 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษานโยบายการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงในกรณีศึกษาชุมชนป่าเมือง โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน
- 2.2 เพื่อสำรวจและรวบรวมข้อมูลสำหรับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนในแต่ละสภาพภูมิสังคม
- 2.3 เพื่อศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน

3. กรอบแนวคิดโครงการวิจัย

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน เป็นโครงการวิจัยที่ดำเนินการโดยการนำแนวคิดการพัฒนา “ต้นแบบการพัฒนาพื้นที่สูง” ที่มีความเหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคมในระดับชุมชนมาใช้เป็นหลักการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน เพื่อพัฒนาแนวทางการพัฒนาพื้นที่สูงที่มีความชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ซึ่งสามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในชุมชนพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีลักษณะภูมิสังคมคล้ายคลึงกันได้ อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีกรอบแนวคิดการดำเนินงานสรุปดังภาพที่ 6 และ 7

ภาพที่ 1-4 เป้าหมายและหลักการดำเนินงานโครงการวิจัย

4. ขอบเขตโครงการวิจัย

สามารถแสดงขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาศูนย์ต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน ดังแสดงในตาราง 1-1

ตารางที่ 1-1 ขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้และสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

กิจกรรม	พื้นที่			
	ป่าเมือง	นาข้าว		ฐานจากดิน
	ค.ป่าเมือง	ค.ทุ่งไร่/ไร่เขียว	ค.แม่ฮาด้อย	ค.แม่ฮาด
1. การปรับปรุงคุณสมบัติและข้อกำหนดของชุมชนต้นแบบโครงการหลวงให้เหมาะสมและสอดคล้องกับอัตลักษณ์วิถีชีวิต	3 รูปแบบภูมิสังคม			
2. การสำรวจและรวบรวมข้อมูลสำหรับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนในมิติสภาพภูมิสังคม	/	/	/	/
3. การศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงภูมิสังคมแบบป่าเมือง โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน	/	/	/	/
3.1 การศึกษาและพัฒนาต้นแบบการฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้รอบเขตชุมชน (Buffer zone) โดยกระบวนการมีส่วนร่วม	/	/	/	/
3.2 การศึกษาและพัฒนากระบวนการอนุรักษ์และฟื้นฟูแหล่งอาหาร (Food Bank) และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน	/	/	/	/
3.3 การศึกษาและพัฒนาเขตท้องที่เพื่อเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำหรับชุมชนบนพื้นที่สูง	/			

กิจกรรม	พื้นที่			
	ปทุมธานี	น่าน		ฐานจากอื่น
		น่าน	น่าน	น่าน
3.4 การศึกษาและพัฒนาแนวทางการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ที่มีประสิทธิภาพและมีต้นทุนต่ำ (Zero Waste)	/	/	/	/
3.5 การทดลองวิธีการเพิ่มผลผลิตข้าวสาลีกับชุมชนบนพื้นที่สูงโดยวิธีการปลูกข้าวต้นเดียว	-	-	/	/
4. ติดตามประเมินผลอย่างต่อเนื่องและสรุปบทเรียนร่วมกับชุมชน	/	/	/	/